

"עדות העצמות העלומות" סיפורו של רופא מצפוני בפרשת עלילת דם, דמשק 1840.

אליעוז ענתבי - חפר^{1,2,3}

-
1. לשכת הבריאות המחוזית, חיפה.
זוכה פרס שר החינוך והתרבות ליוצרים בתרבות היהודית, התשנ"ג - 1993 .
  2. החוג למנהל מערכות בריאות, מכללת עמק יזרעאל.
  3. אוניברסיטת New England, המכללה לישראל.

* "חכמה ומוסר" הוא שם הספר שחיבר ר' אברהם ענתבי, דודו של ר' יעקב ענתבי גיבור פרשת דמשק ורבה הראשי של הקהילה היהודית.

"A Testimony of unknown bones"

A Story about Conscientious Phisician in the Blood Libel affair ,
Damascus 1840 .

Elioz Antebi Hefer^{1, 2, 3}

-
1. Haifa Health District Office . Health Ministry
Awarded the Minister of Education and culture's Prize for Jewish culture.
  2. Department of Health Systems Management, Emek Yizrael College
  3. New England University , branch campus in Israel, ISRAEL College.

כתובת למשלוח:

ד"ר אליעוז חפר, לשכת הבריאות המחוזית חיפה

רח' אורנים 12 קרית טבעון, 36043 . כתובת דוא"ל elioz.hefer@lbhaifa.health.gov.il

דוא"ל חלופי eliozh@yvc.ac.il, טלפון : 050-6242791, 04-8632950

ארוע מרכזי בלב ארועי פרשת דמשק.

מאורעותיה המפורסמים של פרשת עלילת דמשק, אשר פרצו בפברואר שנת 1840, והתרגשו על הקהילה היהודית המפוזרת ידועים ומפורסמים.

נזיר ממסדר הקאפוצ'ינים בדמשק, תומאסו מקלניאנו ומשרתו אבראהים אמארה נעלמו ביום רביעי – 5.2.1840. תוך זמן קצר הואשמו היהודים ברציחתו של הנזיר ומשרתו לצורך הקזת דם להכנת מצות לפסח. גורלם של הנעלמים מעולם לא הובהר, אם כי היו עדויות היסטוריות לכך שהנזיר אשר התפרנס גם מעסקי מסחר מפוקפקים, הסתכסך יום קודם לכן עם אחד הרוכלים המוסלמים אשר בשוק אשר נשבע כי יהרגו על שקילל את דתו המוסלמית.

למרות כל המחקרים שפורסמו עד כה, מעט מאוד נכתב אודות ארוע שעמד בלב הפרשה: גילויין של עצמות בנהר "קילט" הסובב את העיר, אשר המעלילים הצהירו שהינן שרידי גופות הנרצחים.

היטיב לציין זאת פרנקל במחקרו הנרחב אודות הפרשה כאשר סיכם שנטייתם של ההיסטוריונים להתמקד בדמויות השונות בפרשה ובפרט בקונסול הצרפתי ראטי מנטון, הובילה להזנחה יחסית של גורם יסודי בהתפתחות הפרשה. [1]

רופאים ו"מרפאים" בדמשק.

מעניין לציין כי בשנת 1840 היו מספר גילדות מקצועיות שעסקו ברפואה בעיר דמשק. עובדת מקצועיותם של הרופאים הינה בעלת חשיבות מכרעת לשם הבנת אופי העדות שמסרו אודות ממצאי "עצמות הנרצחים" כביכול.

ההירארכיה המקצועית של הקבוצות השונות נלמדת מתוך העדפת שלטונות העיר: רופאים אירופאים אשר למדו באוניברסיטאות באיטליה בלבד שימשו את המושל, את אנשי הצבא הבכירים ואת מוסדות ה"צראיא" (בנייני הממשלה). גם בית חולים קטן היה בדמשק והוא נוהל על ידי אחד מהרופאים האיטלקים הללו, ד"ר אמאנטיה לוגראסו (Amantia Lograsso).

אחריהם בהירארכיה המקצועית שימשו רופאים מוסלמים אשר ריפאו וניתחו לפי חכמת רפואת האיסלאם של ימי הביניים. הבכירים שביניהם כגון הרופא - אלחאג' מסתוא אלסאטי והרופא אלסיד ח'ליל עשו גם פעולות ניתוחיות שונות. וכוננו בתואר "רופא - מנתח" [2,3].

מעניין לציין כי הנזיר שנעלם, האב תומאסו מקלניאנו שבסרדיניה, השתייך אף הוא לקבוצת המרפאים הנחותה ביותר זו של "מרפאים עממיים" ועבד למחייתו בין היתר גם כמרפא. הוא היה קורא לחוליו פרקים מן האבנגליון, מתפלל בלחש, מצטלב ועושה סימנים מוזרים שונים.

קולבינסקי הארכיבישוף הקתולי מרוסיה, העיר לו : "מוטב שירפא לפי ידיעותיו או שיתפלל לשלומם בגלוי, בלי אותן הלחישות וההעוויות שאינן מוסיפות כבוד לאצטלא שהוא לובש" על זה השיב לו הנזיר : "חביבי, במזרח לא תצליח בלי מיסתורין וסודיות" [4].

עם כל להטוטיו, האב תומאסו היה אומן בהרכבת חיסוני אבעבועות שחורות ובכך קנה לו שם של כבוד בין תושבי העיר ואף היהודים ביניהם. על מיומנותו זו העיד לא אחר מאשר הרב הראשי של קהילת יהודי העיר באותה שנה, הרב יעקב ענתבי, שהפך בעל כורחו לימים למעונה הראשי בפרשה ולגיבורה מאונס. ענתבי מספר כי שכר בעצמו את שירותיו של הנזיר לצורך הרכבת החיסון לילדיו ;

"הייתי מהלך בשוק רחוב היהודים ומצאתי את הכומר פרנסיס טאמס מזארדיניא (=מסארדיניה) הנקרא בפי הכל אל-באדרי תומ"ה (=פאדרה תומא). והוא היה רגיל לבוא אצל היהודים כי היה אומן גדול בהרכבת הואכסין להילדים הנקרא בלשון ערב "טיעם אל-ג'דרי" והיה מכיר אותי שהוא הרכיב לכל בני הואכסין הנזכר.."[5]

מקורות חדשים מאירים נקודות חדשות בפרשה :

אברהם (אלברט) ענתבי, עסקן ופעלתן בראשית היישוב החדש בארץ ישראל, דמות ידועה וססגונית בתולדותיה של המדינה ובקרב ראשי הציונות. אולם מעטים יודעים על הקשר שלו עם ר' יעקב ענתבי, גבור פרשת דמשק. למעשה הוא היה נכדו.

למרות כל עסקנותו, ותפקידיו המרובים במשרות ציבוריות שונות, אברהם – אלברט ענתבי מעולם לא שכח, כך נראה את מוצאו ואת סיפורו המפורסם של סבו – ר' יעקב ענתבי. נהפוך הוא, כבר סופר כאן שמאיר דיזינגוף זכר היטב את התבטאותו החוזרת של אלברט כשהיה אומר :

"אבי אבי זכרונו לברכה המוכר "בעלילת דמשק" מת על קידוש ה' בעלילת דמשק וזכה להיקבר בקדש בהר הזיתים בירושלים, יהי חלקי עמו ותהי נא אחריתי כמוהו." [12].

לא ברור איך וכיצד אולם באחד הימים, הפקיד אלברט ענתבי כתב יד מיוחד בספרית אליאנס "כי"ח" בפאריז. כתב היד הזה חתום על ידי ר' יעקב ענתבי ומתאר את כל ארועי פרשת דמשק ההיא בפרוטורט רב יותר מזה אשר מופיע בדווחו הראשוני והמפורסם של ר' יעקב ענתבי למונטיפיורי משנת 1841. יתר על כן תיארוכו הוא תר"ד (1844). האם יתכן שר' יעקב ענתבי החליט כעבור ארבע שנים מהארוע לתעד טוב יותר את זכרונותיו על יסוד דווחו הראשוני למונטיפיורי ?

מעניין לציין שכתב יד זה לא נחקר דיו ולא פורסם כמעט. על אף שיש בו חידושים שונים הקשורים לפרשיה. התיאורים הם כה רחבים וציוריים שעולה החשד בידי היסטוריונים מעטים שכן קראו מקור זה, כאילו יש כאן ניסיון לשכתב את ההיסטוריה מחדש ולחזק נקודות חולשה שונות בדווחו של ר' יעקב ענתבי כדי להסיר מעל כל ספק שמץ של אשמה של היהודים, מאידך גיסא, אין כל תימוכין לכך שזהו זיוף.

פניתי אל ספרית אליאנס וביקשתי פרטים ביבליוגרפיים אודות כתב היד, והספרן הראשי מר ג'ין קלוד קופרמינק השיבני את כל הידוע לו אודות הגעתו של כתב יד עתיק זה שמספרו הקטלוגי הוא Ms285H בספרייתם שבפאריס.

"אין לנו מידע רב, כדי לענות לשאלותיך ולהערותיך המעניינות מאוד בנוגע לתולדותיו של הטקסט הזה למעט העובדות הידועות לנו אודותן נוכל להסתמך: כתב היד נושא תווית המציינת את הכתובת הבאה:

"Monsieur Albert Antebi, Impasse de Malte 3, Chalins – sur Marne, France"

במקביל, על גבי הכריכה (העטיפה) קיימת תווית דהוייה מעט:

"עותק... של הסיפור... שנעשה על ידי מר ענתבי... נכד הרב... יעקב ענתבי... בפרשה"

בעמוד הראשון (של כתב היד) צויין תוכן כתב היד עבור הקורא בשפה הלטינית, הערה בכתב ידו של ספרן ותיק של ספריית A.I.U (כ"ח):

"הסיפור בעברית אודות פרשת דמשק (ושל רודוס) שנכתב על ידי הרב יעקב ענתבי (עותק שנעשה על ידי נכדו של המחבר על פי המקור)"
לצערני, אין לנו כלל מקורות נוספים ללמוד מהם. ....

Jean Claude Kupeminc, A.I.U (27.4.1994)

(ספרן ראשי, ספרית אליאנס בפאריס)

המצאים בביב השופכין של דמשק

יהודיה של דמשק חוו חקירות משפילות וענויי גוף קשים עליהם העיד ר' יעקב ענתבי. בדווחו [6,7] הוא גולל את התרחשויות הזוועות וההשפלות שעבר כראש קהילה. למרות הכל רוחו האיתנה לא נשברה להודות בשקר שדרשו ממנו החוקרים.

מכיוון שהחוקרים ניהלו "חקירה" כנגד יהודי העיר בהיעדר הוכחות לרצח, היה הכרח בידם להמציא את גופות הנעלמים. על כך כותב ראש הקהילה החכם באשי יעקב ענתבי שישב בבית האסורים: "והם (המעלילים א.ח.) עשו ערמה. הערלים הביאו עצמות והניחום לתוך נהר הנקרא

קילט, העובר וסובב תחת בתי העיר ולתוכו זורמים השפכים מכל בתי הכסא והביבים, והוא עובר תחת בתי היהודים ובתוך שוק היהודים, וילמדו את שני העדים (היהודים א.ח.) שיאמרו שהשבעה הסירו הבשר (של הכומר ומשרתו א.ח.) מעל העצמות ונתנום להם להשליכם בנהר הזה, והם השליכו שניהם במקום ידוע....” [7,6].

בשנת 1844 כתב ענתבי תיאור נרחב ופחות מפורסם של הארועים. חלקם סופרו לו על ידי אנשי הקהילה בדיעבד וכך רשם: “...כנגד פתח התעלה (הנהר א.ח.) יש חנות של יהודי אחד שעוסק בה מלאכתו: צובע צמר וצמר גפן, ומשי בגוונים שונים ורוב מלאכתו בלילה.

ובתוך החנות יש לו כבשן של אש שמרתיח עליו מיני הצבעונים. ובאותה הלילה הלך כדרכו מבעוד יום, לעסוק במלאכתו הוא ונעריו. ויסגור את דלתי החנות במנעול וישב שם. והי בחצי הלילה, שמע קול דברים וקול רגלי אנשים מהלכים, וירא לנפשו לצאת לראות, והשגיח מן החלונות הציץ מן החרכים וראה את מחמד אל טאללי ועמו נוצרים ועמם שק מלא, לא ידע מה הוא.

אמר בלבו שמא מביאים עצמות אדם ומניחים שם לאמת שקריהם ועלילותם, וכאשר יזם (חשד א.ח.) כן היה.

ואחר ג’ שעות ראה שלא יש עובר ושב והשומרים העומדים שם תרדמת ה’ עולה עליהם אז אזר כגבר חלציו, וישען באלוהיו, ויקח את שני נעריו עמו, ויפתחו את דלתי התעלה וירדו ויראו שם עצמות ב’ גוויות שלמים, ולא נפקד מהם כי אם הראש והגולגולת וישאום ויתנו לתוך כבשן האש שיש להם בחנות. ולא ידע איש מזה.

ויהי ממחרת בא קונסול צרפת ושריף פחה ומחמד הנזכר ורבים מהנוצרים ויפתחו את התעלה וימצאו שם חתיכות בגדים בלויים ובתוכם מעט

שער, ועצמות שבורים ומקצתם ניכרים לכל כי עצמות בהמה המה, ועל מקצתם העידו חכמי רופאי התוגרמים (המוסלמים) כי מגויית אדם לוקח זה....” [8]. פרנקל מסיק גם הוא ממקורותיו כי נמצאו רק שברי עצמות בלבד בתעלת הנהר אשר שימש גם כביב שופכין של כל הבתים ובתי האטליז בעיר [1].

מצבה המעידיה על שרידי גופתו לכאורה של האב תומאסו . המצבה ממוקמת במנזר טרה סאנטה מאז שנת 1866 , לפני כן היא היתה במנזר הקפוצ'יני שבדמשק (מתוך ספרו של מוסטפא טלאס מצת ציון, מהדורה שניה 1986)

בשל שימוש של הנהר כתעלת ביוב עירונית, סביר היה למצוא בתעלה פסולת עצמות בכל זמן נתון. אחת העדויות ההיסטוריות שמביא פרנקל במחקרו מתארת שלאחר הבאת עצמותיו של האב תומאסו לקבורה (ימים אחר גילויין המזויף א.ח.) " ...נערכו חיפושים נוספים בתעלת המים הקטלנית ומספר עצמות נוספות אותרו, עצמות של שרידי קורבנות קדומים אשר נשחטו כמו האב תומאסו במנהגם הברברי של היהודים" [9]

עדותן של עצמות יבשות, כוחות פוליטיים ואמת מדעית אחת.

הקונסול הצרפתי "קונט" (רוזן) דה-ראתי מנטון טיפוס מפוקפק בפני עצמו, אשר היה בעל השפעה על המושל הדמשקאי השריף – פחה, בחש בקדירת העלילה בלא הפסק מתוך אמונה עיוורת באשמתם של היהודים. הוא השפיע עליו לבצע עינויי זוועה פוגרומים וטבח ביהודי הקהילה במטרה לגלות היכן "החביאו" את גופות הנרצחים.

בתאריך 29.2.1840 בשעות הבוקר זימן הקונסול ראתי מנטון את ארבעת הרופאים האירופאים לבחון את "שרידי הגופות" שנמצאו בביב השופכין של העיר. בין המזומנים היה מנהל בית החולים, דר' אמנטיה לוגראסו (Dr. Amantia – Lograsso), רופא העיר הראשי, דר' רינאלדי (Dr Rinaldi), דר' מצארי (Dr Massari) רופא המושל והמפקדה, ודר' ג' פיקולו (Dr G Piccolo) רופא הקרנטינה הצבאית [2]. סביר להניח, כי הרופאים הללו שהיו מקורבים לשלטונות, ונסמכים לשולחנן ידעו מהו הלך רוח החקירה ומגמותיה 22 יום אחר תחילת הפרשה.

טפח מההתרחשויות בקונסוליה הצרפתית פורש בפנינו מנהל בית החולים דר' לוגראסו בעדותו : " ...הוזמנתי יחד עם רופאים נוספים, על ידי הקונסול הצרפתי שגר בבירה זו , לבדוק כמה עצמות וכדי שנחווה דעתנו האם עצמות אדם הן או של בעל חיים.

שני הרופאים האחרים הצהירו שמדובר בעצמות אדם, אחרי שקודם לכן הסירו (ממה שהוצג לנו א.ח.) כמה וכמה עצמות שונות אשר היו שייכות לחיות.

באותו שלב לקחתי בידי שלוש פיסות עצם אשר נאמר עליהן שהן כביכול של אדם ואמרתי שהן עצמות של חיות והעליתי את כל הטעוניהם והסימוניהם לכך מהאוסטיאולוגיה (תורת מבנה העצמות א.ח.) בנוכחות הקונסול הצרפתי. אחד משני הרופאים הללו קיבל את הטיעוניהם שלי, אך השני אמר שהוא איתן בדעתו.

אני פוסח על הרבה התרחשויות הרבה גועל נפש וכל כך הרבה אנטגוניזם למה שאמרתי, כיוון שאם הייתי רוצה לפרט את הכל הייתי פוגע בשמי הטוב.

אבל (כנגד), הזמנתי את האדון הקונסול לשלוח את העצמות הללו לאקדמיה כל שהיא באירופה, ולהזמנה זו ענה לי "אוה בו.... אוה בו..... אוה בו....."; אני קמתי והלכתי..."[10]

לאחר המשך דיון קצר בקרב שלושת הרופאים הנותרים הם חתמו של הצהרת העדות אליה כיוון ראטי מנטון בסופו של דבר, לפיה העצמות שנתגלו הן של הנרצחים האבודים. אולם מנטון הבין את בעיית חוסר האמינות שיוצרת עבורו התנגדותו של לוגראסו והעדר חתימתו על המסמך.

כחיזוק לעדות החלקית הזו זימן מנטון כעבור מספר ימים בתאריך 2.3.1840 אל הקונסוליה את הרופאים המוסלמים. הידע האנטומי – רפואי שלהם היה בעל תוקף נמוך משל הרופאים הזרים לפיכך היה לו קל יותר לקבל את עדותם בכוון התקדמות החקירה המגמתית. התוצאה הסופית היתה מסמך חתום בידי כל הרופאים המוסלמים לשביעות רצונו[2].

בספר "מצת ציון" במהדורתו השניה (1986) פירסם שר ההגנה הסורי לשעבר מוצטפא טלאס מספר תעודות היסטוריות עליהם חתומים רופאים אלה, המעידות כביכול על אשמתם של היהודים[2,11], אולם פרנקל מצטט את התבטאותו של אחד מהם, הרופא "מוסטפא אבן אלסאעיא" באומרו ש"הרופאים הוכרחו לשמש כלי שרת", ומכאן שחוות הדעת להן נדרשו לא היו נטולות לחצים סמויים או גלויים[1].

מסמכים היסטוריים מזמנים הפתעות, ועיון בתעודות הקיימות מעלה כי גם חתימתו של ד"ר לוגראסו מתנוססת במסמך הרופאים האירופאים המצהיר כי העצמות שנתגלו הן עצמות אדם. התעלומה לכך נפתרת בסיפורו של הרופא האמיק לעמיתו וידידו ד"ר לורין ב 26 למאי 1840 אותם הוא מספר במידה לא מבוטלת של תום לב :

"...לאחר ארבעים או חמישים יום בערך, לפי דרישת הקונסול עליו אני מספר, הגיע אלי צו מהוד מלכותו השריף פשה, שאבוא אל הקונסוליה הצרפתית עבור ענין כל שהוא. אני נענית. הגעתי ומצאתי את האדון הקונסול אשר קיבל אותי בסבר פנים נאות, הוא אמר שהוא רוצה לשלוח את העצמות לאירופה. אני ענית : אם היו שולחים כאשר הצעתי זאת, הרי בשעה זו היינו כבר מקבלים תשובה פסקנית. הוא הציג לפני את העצמות – אשר זכרתי זה מכבר... הטבעתי את החותמת שלי בכח, הוחלפו מספר מילים והלכתי..."[10]

יתכן כי בדרך זו הוצאה חותמתו של לוגראסו במרמה על מסמך הרופאים האירופים, למרות שהוא עצמו התנגד לכך נמרצות.

סוף דבר

תקופת האימה שעברה על יהודי דמשק המשיכה גם לאחר פרשיית הרופאים לסוגיהם אשר אוששו, רובם ככולם, את טענת המעלילים. העינויים והפוגרום הסתיימו רק כעבור כשבעה חודשים, בעיקר הודות להתערבותו של משה מונטיפיורי אשר פעל רבות למען יהודי דמשק ושחרורם של הכלואים והמעונים מכלא מוסדות השלטון "הצראיא".

בתאריך 7.11.1840 – יצא צו שולטאני ("פירמאן") המזכה את יהודי הקהילה מכל אשמה.

סביר להניח, מסכם פרנקל במחקרו^[1] שהעצמות שהתגלו בתעלת המים בתאריך 28.2.1840 נשתלו שם מראש. היהודים בדמשק היו משוכנעים בכך שמעצרו של שומר הלילה היהודי האחראי על האיזור בסמוך למועד גילוי העצמות, היה קשור באופן ישיר לכל הפרשיה. אותו שומר הומת בעינויים זמן קצר אחר מעצרו, ורציחתו, מסכם פרנקל, מנעה ממנו גם להעיד אם ראה דבר וגם למנוע ממנו להעיד להבא.

יתר על כן שברי העצמות שנתגלו (אשר לכאורה נטען עליהן שהן של האב תומאסו) היו כה קטנים, עד שאי אפשר היה לטעון בוודאות שהן אנושיות ולכן אין מקום לתת משקל יתר לעדותם של אותם רופאים שהחזיקו בטענה זו^[1].

בשוך הארועים, עדותו של רופא מצפוני יחיד, ד"ר לוגראסו, שעמדה בלב הפרשה, נשכחה מלב וכך גם אומץ לבו. אדם אחד, ד"ר לורין, מי שהיה עמיתו באותם ימים שיבח את מעשיו. ועל כך השיבו הרופא הצנוע :

"אדון קולגה נכבד מאוד

. . . . מסיפורי הקצר, הינך מבין היטב כי נהגתי על פי מצפוני כשאמרתי את האמת והבעתי את

דעתי הכנה ובזה לא עשיתי שום דבר אחר מאשר למלא את חובתי האנושית.

לכן, וכמי שממלא את חובתו בלבד, איני ראוי לשום תשבחות על מעשי להיפך, הייתי ראוי לביקורת קשה וכל גנאי אם הייתי בוגד במצפוני שלי ובחובתי.

בינתיים אדוני, קבל את רגשותי והערכתי הכנות.

דמשק, ה- 26 למאי 1840

עבדך הנאמן,

אמאנטיה לוגראסו, רופא^[10]

ביבליוגרפיה :

.1

Frankel Jonathan , The Damascus Affair "Ritual murder" politics and the Jews in 1840 ,
Cambridge University Press 1997. pp 52.

.2. כתב העת של הפרטריארך , פרסומי השנה השישית, 1931, עמ' 657-672 בתוך
Tlass M , Fatir Sahayun , TlasDar , Damascus 1986 p 60-61.

.3. *Batista G.* , Relazione Istorica del P.G.B. (=Padre Giovanni Batista) da Mondovi .
M.A.C, Marsiglia , 1850.

.4. קוטיק מ. , עלילת דמשק, בתוך : משפט עלילה פרשה , 1990 מלוא עמ' 146-262

.5. ענתבי י. "מעשה נורא שהיתה בעי"ה דמשק יע"א בשנת הת"ר מעלילת הדם" , 1844 עמ' 1
Manuscript, Ms 285 H, p.1 , "Bibliotheque de l'Aliance Israelite Universelle" , Paris.

.6. ענתבי י. אביר יעקב , בתוך : כפוסים ח. באור החיים, ירושלים 1929 , עמ' 198-208.

.7. אלחאליל א. , תעודה מקורית חשובה על עלילת הדם בדמשק . "מזרח ומערב" טבת-סיוון,
תרפ"ט (1929), כרך ג' , עמ' 34-39 .

.8. ענתבי י. "מעשה נורא שהיתה בעי"ה דמשק יע"א בשנת הת"ר מעלילת הדם" , 1844 ,
עמ' 13-14

Manuscript, Ms 285 H, p.1 , "Bibliotheque de l'Aliance Israelite Universelle" , Paris.

.9

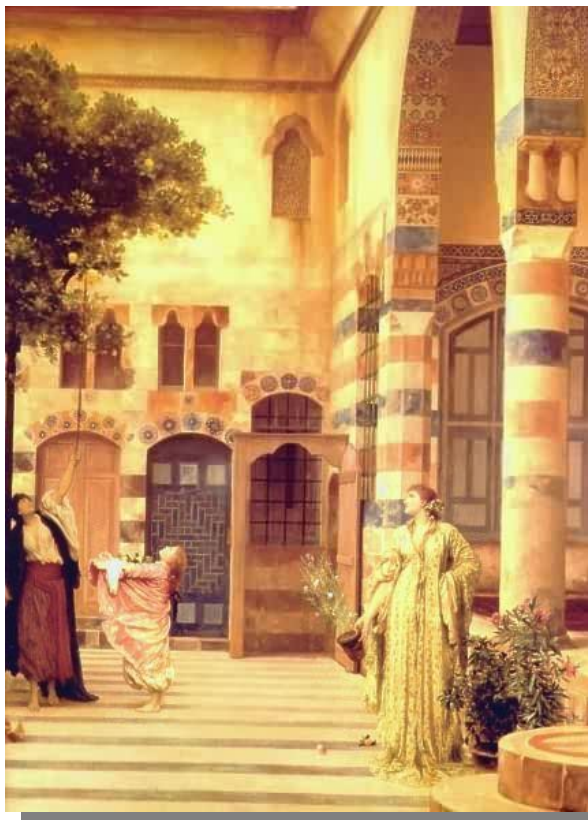
Frankel Jonathan , The Damascus Affair "Ritual murder" politics and the Jews in 1840 ,
Cambridge University Press 1997. pp 145.

.10. א.י. ברור, מקורות חדשים לידיעת עלילת דמשק, מכתב הרופא אמנטיה לוגראסו בדבר
העצמות. בתוך : ספר היובל לש. קרויס (1937) , עמ' 285 – 286.

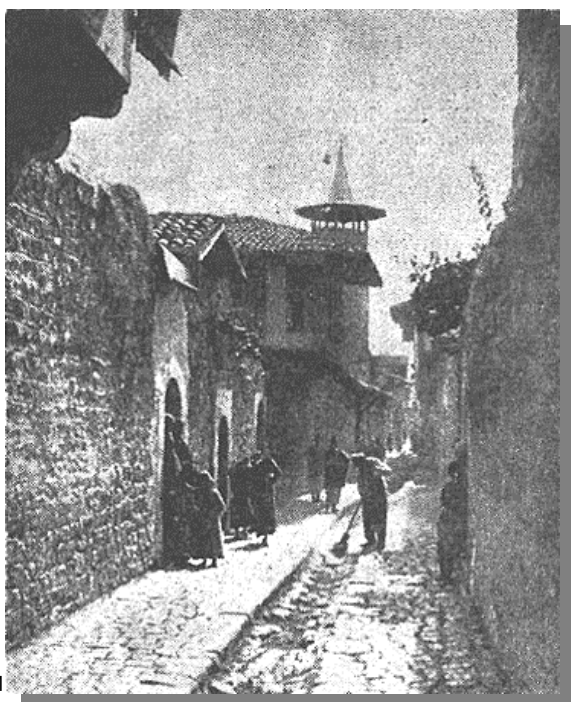
11. חפר א. , כרונולוגיה של עלילת דם, הספריה הלאומית, האוניברסיטה העברית, ירושלים , 1993, (950 עמ'). מח' כתבי יד (569.1) 933.5 .

12. דיזינגוף מ. עם תל אביב בגולה (1931), 87-95 ,

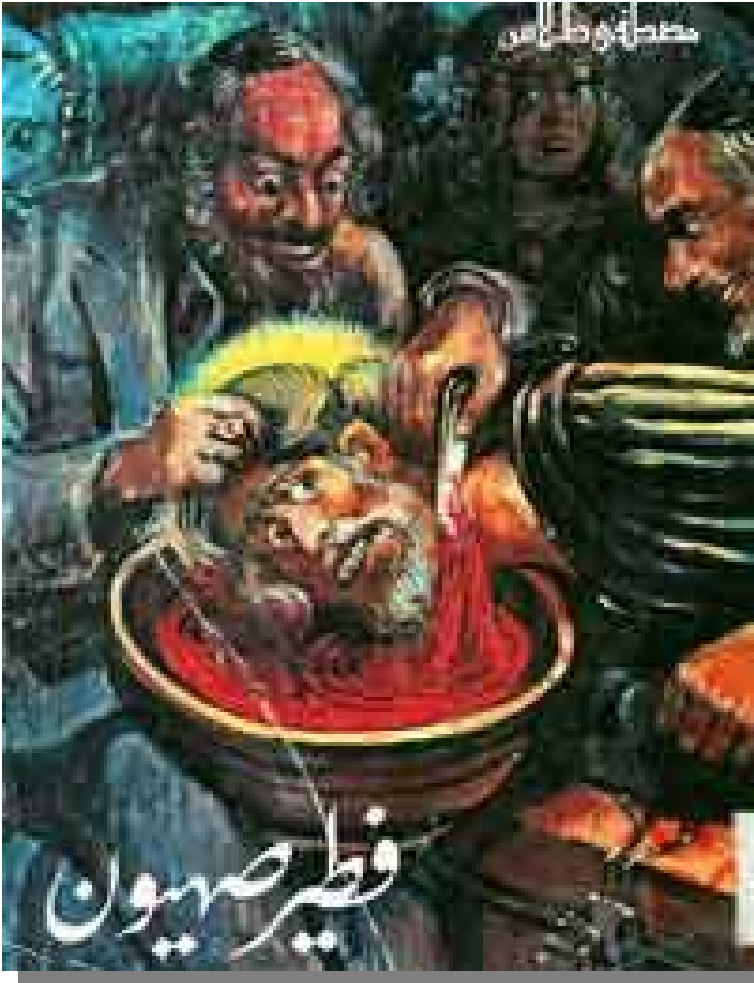
איורים נלווים למאמר

Lord רובע יהודי בדמשק העתיקה. ציור של (1830-1896) Frederic Leighton

רחוב טיפוסים באחת מעריה העתיקות של סוריה. מתוך מאמרו של יוסף יואל ריבלין , עלילת דמשק, מחניים, גיליון קי"א, תשרי-חשוון תשכ"ז

שער הספר "מצת ציון" שפירסם שר ההגנה הסורי – מוצטפא טלאס
 ובו פרוטוקולי החקירה של היהודים המעונים משנת 1840, מהדורה
 ראשונה (1983).

סיר משה מונטיפיורי
 Sir Moses Montefiore's